

ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ: ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю

11-12 грудня 2024 року

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України
Одеська національна наукова бібліотека

**ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ
ТА КУЛЬТУРИ:
ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ,
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ**

**Матеріали
Всеукраїнської науково-практичної
конференції
з міжнародною участю**

Одеса, 11–12 грудня 2024 року

Одеса
2025

УДК 719:[09+008]](06)

П 15

Упорядник Г. М. Шпак

Відповідальна за випуск Л. В. Арюпіна

Редактори: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович

П 15 **Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація** : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з між-нар. участю, Одеса, 11–12 груд. 2024 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Г. М. Шпак ; відп. за вип. Л. В. Арюпіна ; ред.: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович. – Одеса, 2025. – 264 с. – Укр., англ.

ISBN

Учасники конференції – провідні книгознавці, науковці-музейники, архівісти України та ближнього зарубіжжя – обговорюють пріоритетні напрями діяльності, що стосуються пам'яток писемності та культури, обмінюються досвідом роботи, наголошуючи на важливій ролі інституцій пам'яті у визначенні системи цінностей суспільства, формуванні національної ідентичності, історичної свідомості, пропонують результати власних досліджень, відкривають нові факти у біографіях і знаних, і незаслужено забутих діячів української історії та культури.

Для провідних фахівців бібліотек, архівів, музеїв, наукових установ, реставраційних центрів України та зарубіжжя, книгознавців, культурологів.

УДК 719:[09+008]](06)

*Відповідальність за зміст матеріалів,
достовірність фактів, дат, цитування несуть автори.
Англomовні тексти подано в авторській редакції.*

ISBN

© Одеська національна наукова бібліотека, 2025

© Автори статей, 2025

© І.М. Свістунова, дизайн обкладинки, 2025

Олег ДЬОМІН,

завідувач сектору наково-дослідної роботи
науково-методичного відділу

Одеської національної наукової бібліотеки,
доктор історичних наук, професор.

Одеса, Україна

**Одеська міська публічна бібліотека
в 1913–1914 роках. За архівними матеріалами
Одеської національної наукової бібліотеки**

Новоріччя 1913 р. одесити зустрічали зі сподіваннями на краще. Значна частина містян весело гуляла морозними засніженими вулицями, більша – сиділа за столами вдома або в гостях. Вщент були заповнені ресторани, клуби, кафе, біржа. В останній влаштували карнавал, у «Лондонській» публіка займала місця за столами з прапорцями присутніх тут національностей, а в «Колізеї» влаштувалась «Українська хата».

Рік, незважаючи на містику числа, і справді дещо поліпшив загальну ситуацію, але більшість суспільних негараздів залишалася незмінною і не додавала оптимізму. Найстаріша публічна книгозбірня країни [5] – Одеська міська публічна бібліотека (далі – ОМПБ), як і все місто, відчувала протягом року і труднощі, і задоволення від зробленого. Проте ці складні роки все ще недостатньо висвітлені в історіографії. Наявна література практично не висвітлює період переходу від миру до Першої світової війни, хоча дослідники й відзначають певні ознаки того часу [6; 7, с. 105]. Отож для системного бачення проблеми потрібно накопичити фактичний матеріал.

Уже в перші дні 1913 р. в бібліотеці виникло питання щодо оплати за вугілля для опалення немалої площі будівлі, а 10 січня бібліотекар професор Михайло Георгійович Попруженко доповідав міській управі про важку хворобу чергової на видачі книжок Г. С. Абалкіної – черевний тиф [1, арк. 11, 12]. Загалом, хвороби бібліотечних працівників упродовж року викликали занепокоєння і вимагали невідкладних кадрових рішень. Якщо Г. С. Абалкіна вилікувалась і повернулася до роботи, то інші випадки захворювань мали гірші наслідки. Спо-

чатку, в червні, у швейцара Ф. Фещука, за яким і раніше спостерігалися дивні вчинки, стався сильний напад буйства, внаслідок чого його відвезли в Одеську міську психіатричну лікарню. Згодом лікарі винесли рішення про неспроможність Ф. Фещука виконувати свою роботу і він був звільнений [1, арк. 190, 193]. У серпні інший службовець, Ф. Середа, та його дружина також опинились у психіатричному відділенні Старої міської лікарні, отже припинили роботу в бібліотеці [1, арк. 233, 238]. В обох випадках М. Г. Попруженку довелося фактично відстоювати право самостійно набирати нові кадри, незважаючи на тиск міської влади [1, арк. 238, 283, 283а].

Як і в попередні роки (ще на старій території), тривали негаразди з місцевою електричною структурою: світло могло зникнути на цілий день, виникали питання щодо ламп, неможливо було змусити міську електричну компанію впорядкувати обладнання, що захаращувало двір. У червні виникли нові проблеми: надвірний радник Д. В. Стамеров почав зводити по сусідству будівлю і відкрив доступ до внутрішнього двору бібліотеки [1, арк. 120, 198, 198 зв.].

Траплялися й добрі новини. Продовжувала надавати допомогу Бібліотеці митниця, передаючи їй частину книжок, що накопичувались там [1, арк. 21, 21 зв.]. Надходили книжки від дарувальників: із зарубіжних бібліотек і установ, від численних імперських інституцій, одеських редакцій і видавництв. Додавали наснаги й високі оцінки діяльності бібліотеки: це були не тільки прохання поділитися досвідом роботи (надіслати положення, інструкції, звіти), але й відгуки читачів. Так, В. Данилов із Санкт-Петербурга у листі від 4 березня писав: «...як би не була бібліотека велика книжками, вона невіддільна від уявлень щодо осіб, які розпоряджаються в ній. В цьому сенсі Одеська бібліотека для мене найбільш симпатична із усіх відомих мені в Росії бібліотек» [1, арк. 74, 74 зв.].

У будь-якому разі, архівні документи засвідчують, що в 1913 р. ОМПБ переживала піднесення, незважаючи на наростання проблем із розміщенням книжкового фонду. У 1907 р. бібліотека перейшла до нової щойно збудованої будівлі, але вже незабаром стала помітна відсутність площ для нових надходжень. У 1909 р. попечитель бібліотеки граф Михайло Михайлович Толстой придбав для майбутнього бібліотечного корпусу сусідню ділянку землі [8, с. 84]. Проте бібліотека потребувала вільних приміщень, і на початку 1913 р. вирішили облаштувати все ще вільний шостий ярус книгосховища. Кошти виділило місто і попечитель бібліотеки граф М. М. Толстой (надав понад 4 тис. крб). Архівні матеріали надзвичайно обмежено, лише

двома документами, повідомляють про цю реконструкцію, але разом зі «Звітом» бібліотеки за 1913 і 1914 роки [1, арк. 74, 74 зв.; 3; 4] вони відтворюють процес у цілому. До кінця 1913 р. були виконані всі будівельні та підготовчі роботи (електрифікація, пересувні металеві полиці, спеціально виготовлені на заводі англійця Е. Г. Гарріса, тощо). Отож перша половина 1914 р. стала часом масштабних робіт з переміщення книжкового фонду (близько 178 тис. примірників) на нові місця. У цьому процесі був задіяний весь колектив бібліотеки, разом із бібліотекарем. У другій половині 1914 р. планували закінчити каталогізацію книжок.

На початку 1914 р. майбутнє бібліотеки виглядало оптимістично. Фінансове утримання бібліотеки залишилося на рівні попереднього року, навіть не корегувалося після початку війни. Міське громадське управління виділило в кінці 1913 р. на новий рік 19 440 карбованців, тобто за рівнем бюджету 1912–1913 років. Незмінними залишилися всі статті бюджету: на особовий склад – 10 140 крб, на придбання книжок – 3 000 крб, на переплетення книжок – 750 крб, на канцелярські та інші витрати – 1 350 крб, на опалення та освітлення – 4 200 крб.

Внутрішнє життя бібліотеки першої половини 1914 р. порушувалося лише екстраординарними подіями: у бібліотечному приміщенні було тимчасово влаштовано майстерню для переплітання книжок; Т. П. Шимчука, який відслужив у бібліотеці 15 років кур'єром, керівництво просило нагородити медаллю [2, арк. 135]; у червні 1914 р. службовиця Соловйова захворіла на тиф [2, арк. 183–184]; у липні ОМПБ на запит міської управи почала розробляти проект свого бюджету на 1915 рік [2, арк. 188–189].

Початок Першої світової війни у серпні 1914 р. не тільки порушив повсякденний робочий процес колективу, але й призупинив оформлення та каталогізацію бібліотечного фонду. Мобілізація частини службовців негативно відбилася на роботі ОМПБ. Вирішувати проблему кадрів довелося залученням до роботи (та й то частково) учнівської молоді, але це не вирішило всіх питань. Так само проблемно виглядали й незакінчені процеси. Бібліотекар ОМПБ констатував, що для каталогізації всіх книжок і колекцій доведеться залучати не тільки усіх штатних працівників, а й тимчасових людей. А оскільки все це вимагало фінансів, то загальні перспективи виглядали туманно [4, с. 3–4].

Загалом щодо війни архівні документи бібліотеки містять епізодичну інформацію. Проте наявні її ознаки. Вже 16 серпня 1914 р. до бібліотеки надійшов ящик із архівом і деяким інвентарем Росій-

ського археологічного інституту, що розміщувався у Константинополі (Стамбулі) [2, арк. 216–217]. Це при тому, що Туреччина ще не вступила у війну. ОМПБ не випадково стала місцем їх зберігання: інститут очолював колишній професор Новоросійського університету Ф. І. Успенський, який підтримував постійні творчі та ділові відносини з бібліотекарем М. Г. Попруженком.

Наприкінці серпня дирекція почала клопотати про надання бібліотеці 1 тис. пудів машинного вугілля [2, арк. 242]. На початку вересня ОМПБ передала Одеському особливому комітету із забезпечення «виробами друку» поранених воїнів 168 книжок із дублетного фонду і особисто пожертвованих службовцями бібліотеки [2, арк. 259, 260]. У середині вересня, після повідомлення фінансового управління Одеси про ініціативу службовців міської управи зробити відрахування на армію, підтриману міським головою, колектив і дирекція ОМПБ приєдналися до акції [2, арк. 255].

Кінець жовтня поглибив відчуття війни в ОМПБ і загалом у місті. 27 жовтня в бібліотеку надійшло таємне розпорядження: на випадок евакуації визначити кількість залізничних вагонів, потрібних для завантаження бібліотечного майна, та підрахувати час, необхідний для його пакування [2, арк. 282]. Як виявилось невдовзі, розпорядження було надано своєчасно. Хоча в літературі не розглядалося питання про його природу: випадковість, вірне прогнозування чи обізнаність влади про рішення Туреччини вступити у війну. 29 жовтня 1914 р. турецькі міноносці зайшли у порт і обстріляли Одесу. Світова війна поширилася на все Чорне море. Так, Одеса восени 1914 р. першою із південноукраїнських міст відчула реальний подих війни. На продовження попереднього таємного листа, вже 1-го листопада ОМПБ одержала наступний – повідомити про можливість наявності у штаті бібліотеки іноземнопідданих осіб. Проте таких там не виявилось [2, арк. 287–287 зв.].

Затримки у роботі ОМПБ унаслідок війни наочно проявились у підготовці звітної документації (з різних причин). Зміна обставин призвела до порушення термінів підготовки та друку щорічного «Звіту...», тобто замість традиційного лютого, він з'явився лише 21 березня 1915 р. [4, с. 27].

Водночас показники бібліотечної роботи за п'ять місяців війни суттєво не відрізнялися від мирних місяців. Порівняння статистичних даних 1913 і 1914 років не засвідчує ані спаду діяльності колективу бібліотеки, ані погіршення її показників з початком війни. Продовжилось поповнення фондів і бібліотеки, і її музею. На рівні

попереднього року залишилися середні показники щоденної видачі бібліотечних квитків – 26,01 квитка. Проте відбулося незначне коливання гендерного співвідношення читачів: збільшилася кількість жінок (на 87 осіб, 1,01%) і зменшилася кількість чоловіків (на 59, 0,69%). Тобто загальна мобілізація вже давалася взнаки, але враховуючи, що основним контингентом залишалась учнівська молодь із суттєвим переважанням юнаків, різниця між 1913 і 1914 роками була малопомітною.

Незмінною залишилася тенденція видачі квитків за місяцями: найбільше видавалось у січні та вересні, найменше – влітку. Як і попереднього року, першість у відвідуванні бібліотеки мали:

- учні (студенти, вихованці навчальних закладів) – 3350 осіб;
- педагоги – 931 особа;
- представники промисловості та ремесел – 901 особа.

Разом із тим, війна внесла корективи щодо отримання книжкової інформації військовими. В 1913 р. воєнне відомство представляли 18 генералів і офіцерів, 47 нижніх чинів, а також 4 військових морського відомства і 18 представників торговельного флоту – загалом 87 осіб [3, с. 14]. А вже в 1914 р. кількість їх збільшилася: генералів і офіцерів – 42 (більше ніж удвічі), нижніх чинів – 68 (майже на 50% більше). Зросла й відвідуваність моряків (у 2,5 раза): 7 військових і 49 осіб з торгового флоту. Загальна чисельність складала 166 осіб, тобто відбулося збільшення майже удвічі порівняно з мирним роком. Це може пояснюватися збільшенням кількості військових у місті.

Всупереч логіці війни, в 1914 р. спостерігалось збільшення відвідування бібліотеки – приблизно на 2%. Цей показник можна вважати наслідком війни. На це вказує й те, що в 1914 р. відвідування бібліотеки за 330 читальних днів дають середній показник у 323 (у 1913 р. – 318) відвідування щодня. Війна вплинула і на зацікавленість та інтереси читачів, це можна відслідкувати за вимогами до книжкових відділів. На відміну від 1913 р., реєстр починається з медичних наук замість правознавства, яке опустилося на третю позицію [4, с. 18–19]. І це логічно: через війну зросло значення медичного факультету університету, відкрилися різноманітні медичні курси, що набули значної популярності у молоді (особливо у жіноцтва).

Отже, 1914 р. – перехідний між миром і війною, поєднав дві тенденції: одну мирного часу, іншу – пов'язану з проявами воєнного часу. Перша віддзеркалювала ритми бібліотечного і навчального процесів (щорічне оновлення вхідних квитків на початку року

у січні та початок нового навчального року восени), друга – відби-вала процес розгортання бойових дій на фронті.

Початок Першої світової війни фактично перервав поступа-льний процес розвитку ОМПБ, який розпочався з переїздом до нової будівлі бібліотеки. Уже перші пів року війни засвідчили наявність двох тенденцій діяльності. Саме в такому контексті перші місяці вій-ни висунули і проблеми функціонування та виживання бібліотеки, і питання збереження пам'яті війни шляхом накопичення різнома-нітних воєнних документів, насамперед книжок у бібліотеці, на що вказував бібліотекар ОМПБ М. Г. Попруженко. Водночас інформа-ційне поле ОМПБ показує, як мало збережено документації часів тієї війни. І це при тому, що і керівництво, і працівники бібліотеки усвідомлювали необхідність збереження історичної пам'яті цього періоду. Отже, одне із головних завдань сучасних бібліотек полягає у зібранні документального фонду періоду війни.

Список використаних джерел

1. Архів Одеської національної наукової бібліотеки. Спр. 715 за 1913 р.
2. Архів Одеської національної наукової бібліотеки. Спр. 716 за 1913–1914 рр.
3. Отчет Одесской городской имени императора Николая II публичной библиотеки за 1913 г. (83-й год существования). Одесса, 1914.
4. Отчет Одесской городской имени императора Николая II публичной библиотеки за 1914 г. (84-й год существования). Одесса, 1915.
5. Бірюкова І. О. Одеська національна наукова бібліотека в гуманітарному просторі країни : до 190-річчя найстарішої публічної книгозбірні держави. *Вісник Книжкової палати*. 2019. № 9. С. 45–48.
6. Дьомін О. Перший український директор Одеської публічної бібліотеки М. Г. Попруженко. *Інформаційне, інтелектуальне та духовне життя суспільства крізь призму біографічних досліджень діячів бібліотечної, книжкової та видавничої справи : матеріали IV наук.-практ. інтернет-конф. / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2022. С. 55–57.*
7. Жирнова Л. О. Бібліотека в часи випробувань. *Скарбниця культури : зб. ст. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького. Одеса, 2004. Вип. 3. С. 105–127.*
8. Попруженко М. Г. Одесская городская публичная библиотека 1830–1910 г. : (ист. очерк). Одесса, 1911.